

“Пішли в Московію від мене письмена...”

Володимир Мельниченко

доктор істор. наук,
академік НАПН України,
генеральний директор
Культурного центру
України в Москві
в 2001—2015 роках,
м. Київ

Академік НАПН України, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка **Володимир Мельниченко** запропонував цикл статей про дивовижний період інтенсивного перенесення київської вченості, культури й освіти до Москви у XVII—XVIII століттях.

У 2001—2015 рр. Володимир Мельниченко — генеральний директор Культурного центру України в Москві. Під його керівництвом Центр здобув статус Національного. Видав у російській столиці українською мовою близько 20 українознавчих книг, серед них: “Україна на Арбаті, 9” (2003); “Прапор України на Арбаті” (2004); “Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті” (2006); “Арбат очима українця” (2006); “Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”” (2007); “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський)” (2007); “Тарас Шевченко: “Мій великий друг Щепкін”” (2009); “Українська душа Москви” (2010); “Українські наголови московських храмів” (2010); “Тарас Шевченко: “Друзі мої єдині”” (2013); “Москва у творчій долі Тараса Шевченка” (2015). Значний резонанс мали авторські енциклопедії-хроноскопи “Шевченківська Москва” (2009), “Тоголівська Москва” (2011), “Москва Михайла Грушевського” (2014).

Володимир Мельниченко проводить читача по історичній Москві, врятований від бездуховності українцями, підтверджуючи цей висновок і зізнаннями московських авторів, у тому числі сучасних.

“Загальна грамотність у народі — величезне добро”

Відомий мандрівник і письменник XVII століття **Павло Алеппський**, який побував в Україні та Росії, свідчив, що “по всій землі русів, тобто козаків”, майже в усіх українських сім’ях не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. А вже через сотню років (за переписами 1740 і 1748 рр.) у семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл із викладанням українською мовою. Кажучи словами **Тараса Шевченка**, “общая грамотность в народе — величайшее добро...”. Проте невдовзі наслідки національних утисків далися взнаки. Якщо за даними 1768 р. на території трьох пізніших повітів Чернігівщини на 746 душ населення припадала одна школа, то на цій же території сто років потому на 6750 душ — одна школа, а загалом по губернії — одна на 17 143 душі населення. Перепис 1804 р. показав, що українці — один із наймалописьменніших народів Росії. У середині XIX століття Шевченко гірко писав про “народ отой убитий”. Наприкінці століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних. І знову згадуються поетові слова: “...Где на 100 один грамотный — величайшее зло”.

У статті “Камінь наріжний” (1916) **Михайло Грушевський** висноував, що “за нинішньої русифікаторської політики український народ, який колись випереджав великоросійське населення за своїм розвитком і освіченістю, справді засуджений на те, щоб стати “гноєм” для мови **Пушкіна** та для мови **Міцкевича**...” ([1], с. 458).

Великий і самодостатній народ із багатющою мовою і культурою Московщина перетворювала на малий російський, а в радянські часи нарекла “молодшим братом”...

**Пішли в Московію від мене письменна,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиска слова і зерна...
Але чому ж я звуся “меншим братом”?**

Вадим Крищенко

Заглянувши в історію, побачимо, що Москва з часу свого заснування була приречена на українську духовну присутність. Відомий український поет **Іван Шишов**, який жив і недавно помер у Москві, любив ніби жартома повторювати: “*Що не кажіть, а Москву заснували українці. Може, й на свою голову, але заснували*”.

Відомо, що перша літописна згадка про Москву пов’язана з сином великого київського князя **Володимира Мономаха Юрієм Долгоруким** (народився й похований у Києві) і належить до 1147 р. Після того, як 1155 р. Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати Москву як фортецю, про що згадується в літописі наступного року. Буваючи у Києві, Долгорукий бачив величезний розрив у духовній, християнській культурі — російська культура відчутно відставала від української. Це споконвічно було зумовлено фактом хрещення киян у 988 р., а в наступні роки — хрещенням населення Придніпров’я та Волині. Наприкінці 90-х рр. Х століття патріарх Константинопольський заснував Київську митрополію.

Сучасні московські вчені визнають, що навіть через століття й більше після хрещення Русі “*християнство нелегко входило у східнослов’янські глибинки, а в’ятицька Мусков була тоді саме такою глибинкою... На початку XII століття неписьменні в’ятичі вбили місіонера Кукшу — монаха Києво-Печерського монастиря — за його проповіді слова Божого*”. Такі історичні факти не виправити зведенням через дев’ять століть пам’ятника князю Володимиру в Москві поруч із Кремлем. Адже хрестив він інший народ. Доречно нагадати, що **Михайло Грушевський** ще на початку минулого століття жорстко заявив: “*Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народності*” ([2], с. 77).

Отже, з Юрієм Долгоруким сучасні москвознавці пов’язують зародження тенденції “*рівняння Москви на Київ*”: “*І вже так виходить, що цю тенденцію заклад одвічно Юрій Долгорукий з його відомою завзятою, фанатичною спрямованістю на Київ*” ([3], с. 40).

Першою ластівкою київської присутності в Москві стало село Києвець, засноване, за переказом, у XIV столітті виходцем із Києва, боярином **Родіоном Нестеровичем** при дорозі на Київ (ця дорога пізніше стала вулицею Остоженкою). Відомий сучасний москво-

знавець **Рустам Рахматулін** заявив: “*Київець став знаком Києва в Москві. За смислом переказу, першим у часі знаком. Знаком часу, коли Москва вперше намірилася стати новим Києвом, столицею, резиденцією митрополита Київського і всія Русі*”.

Рівняння Москви на Київ

У московських істориків, політиків і громадських діячів усе частіше висловлюється теза, що в період князювання **Івана Калити**, а точніше у 1325 р., Москва не тільки була головним містом Великого князівства Московського, але й стала церковною, духовною столицею Росії. Це пов’язується з перенесенням у 1325 р. з Володимира до Москви митрополічної кафедри. У цій історичній події український акцент був особливо виразним, що визнається і в Москві: “*Утворення Москви, як духовної столиці всія Русі, навечно пов’язано з... митрополитом Київським і всія Русі св. Петром*”.

Втім, на меморіальній дошці біля входу до Високо-Петровського монастиря, заснованого в Москві **Петром**, вказано лише, що він був митрополитом Московським і всія Русі. Насправді, в 1308 р. патріарх Константинопольський посвятив Петра, який почав свій шлях у святість дванадцятирічним хлопчиком в одній із обителів на Волині, митрополитом Київським і всія Русі, і лише 1322 р. він переїхав до Москви, а остаточно в 1326-му — в рік своєї смерті. Рустам Рахматулін визнає, що “*обітвання Москви дано святим Петром, митрополитом Київським і всія Русі, який перемістився в неї при Калиті*”. Є ще один містичний момент, пов’язаний з Іваном Калитою. За переказом, йому якось врятував життя вже згаданий боярин Родіон Нестерович. У новітній російській книзі про Петра сказано: “*Святитель переніс митрополічу кафедру з Києва в Москву. Ця подія зробила місто реальною духовною столицею країни... Святість митрополита Петра була визнана Православною Церквою вже в 1339 році, всього через тринадцять років після його кончини. Він стає першим московським святим, покровителем російської державності. Після канонізації святителя Петра жодна значна подія в історії Московської Русі не обходилася без згадки імені святого митрополита, без молитви біля його гробу*” ([4], с. 9).

Восени 2013 р. я показав монастир **Миколі Жулинському** й **Сергію Гальченку**. Якийсь час потому Микола Григорович надіслав мені листа, в якому зокрема писав: “*Незабутнє, хоча якесь похмура враження залишив Високо-Петровський монастир, куди, на жаль, переніс із Києва Митрополічу кафедру Митрополит Київський і всія Русі Петро — земляк мій, із Волині. Це через нього, до кінця не зрозумілого у своїх діяннях, митрополита Петра Україна втратила свою церковну незалежність і цим вивищилася Московія*”.

Між іншим, сан митрополита Київського і всія Русі довгий час носили наступники святителя Петра. Тільки від 1458 р. з’являються документи, в яких все-російські митрополити починають іменуватися московськими. Не варто все це забувати чи замовчувати.

Після падіння світового центру православ'я — Константинополя — під ударами турецьких військ в 1453 р. Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтуру та ідейної опіки. Шевченків знайомиць, московський історик **Іван Забєлін** писав про духовний стан Московщини: “*Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего*”. Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечею до освіти. Відомий український і російський історик **Володимир Іконников** зазначав: “*Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе*”. Побутувало навіть рифмоване прислів'я: “*Кто по латыни научился, тот с правого пути сокрутился*”. Допускалася лише православна освіта. Світська наука заперечувалася.

Порівнюючи Київ із Москвою, російський професор **О. Архангельський** ще на початку ХХ ст. заявив, що “*не только в XIV, но и в XV вв. в отношении литературном Москва несравненно ниже Киева XII века*”. У 1918 р. **Іван Огієнко** (митрополит **Ларіон**) з цього приводу конкретизував із лапідарною гордістю: “*Цебто Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...*”. В іншому тексті Огієнко висловився ще жорсткіше: “*Для мене нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку, завше була значно вищою од культури московської*” ([5], с. 66).

Отже, у XVII столітті мисляча Росія звернула свій погляд на Київ і, здається, завмерла в очікуванні. Справжнє чудо, що врятувало російську духовність і запалило світло в кінці тунелю, сталося! Це визнають і деякі сучасні москвознавці: “*Москва, відкривши в той час, після двох століть незнання, Київ і київську тему, відкрила місце свого виходу. Виходу царства, святості, святинь, stolичності, самого світла християнства для Русі... Росія перейшла до Нового часу дорогою нового... Просвітництва, здійсненого за допомогою Києва*” ([6], с. 124, 194, 394, 395).

Проводирі київської вченості у Москві

Історична тенденція московського “рівняння на Київ” особливо зримо й вагомо виявилася в історичний період активного перенесення до Москви київської вченості, що розпочався з середини XVII ст. Визнання цього історичного факту можна зустріти навіть у монографії сталінських часів **Я. Дмитерка** “*Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко*”, що вийшла у видавництві Московського університету (1951): “*Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальнооруської культури. М.В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького*”. Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів **Лаврентія**

Зазанія та **Мелетія Смотрицького** (Ломоносов називав “Граматіку” Смотрицького “*вратами премудрости*”). Ця “Граматіка” вперше видана у Вільно у 1619 р., а в Москві перевидана 1648 р. Сучасний москвознавець **Олена Сморгунова** навіть не згадує про українське коріння Смотрицького, але визнає, що “*“Граматіка” Мелетія Смотрицького стала основоположною граматичною працею на наступні два століття, визначаючи граматичні правила, вводячи й закріплюючи мовні норми*” ([7], с. 228).

У 1649 р. цар **Олексій Михайлович** у листі просив київського митрополита **Сильвестра Косова**, який став наступником **Петра Могили** і рішуче виступав проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії з грецької на слов'янську мову випускників Києво-Могилянського колегіуму, пізніше — Києво-Могилянської академії — *alma mater* вищої освіти в Україні. (Докладно про історію та діяльність Києво-Могилянської академії можна дізнатися в працях прекрасної дослідниці **Зої Хижняк** та в енциклопедії “Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.”).

Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури, значним культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу задовго до появи в Росії першого вищого навчального закладу — московської Слов'яно-греко-латинської академії (1687). За точним висловом вже згаданого Рустама Рахматуліна, Московський університет, утворений аж у 1755 р., також був “*наступником могилянства*”.

З Києво-Могилянської академії до Москви прибули **Єпифаній Славинецький**, якого Рахматулін називає “*проводирем усієї київської вченості у Москві*” та **Арсеній Сатановський**. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві сягала майже ста п'ятдесяти. Між іншим, прибуття Славинецького до Москви зафіксовано у сучасному Хроноскопі найважливіших фактів і подій російської історії ([8], с. 272). Цінним є перший у Росії “Лексикон слов'яно-латинський”, укладений Сатановським ще в Києві, а доопрацьований і виданий вже у Москві (1650). У ньому нараховувалося близько 7500 статей. У Москві Славинецький створив ще одну працю — “Лексикон греко-слов'яно-латинський”, який не було видано. Він вважався надзвичайно цінним, і для користування ним потрібно було брати дозвіл у самого царя ([9], с. 675). Філологічний словник, упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснював церковну термінологію та її вживання. Славинецький відредагував “Буквар” (1657) й написав ряд педагогічних праць. У 1665 р. Славинецький видав збірник перекладів з грецької богослужбових книг. Ця подія також увійшла до згаданого Хроноскопу. Втім заслуги Славинецького й Сатановського були виокремлені російським істориком, архівістом **Олексієм Малиновським** ще на початку XIX ст.: “*Приехавшие 1649 года в Москву Киево-Братского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище, но исправили*

Біблію и перевели много богословских книг. В 1651 году царь Алексей Михайлович присоединил к сим ученым и другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого”.

Від 1650 р. Славинецький працював у Печатному дворі, де наглядав за правкою й публікацією богослужбових книг. Після того, як Печатний двір було передано у розпорядження патріарха **Никона**, який високо цінував талант Славинецького, вплив українського вченого на книговидавничу діяльність значно посилюється. До того ж, близько 1657 р. київський професор очолив Патріарше училище, в якому готувалися перекладачі з грецької та латинської мов для роботи редакторами у друкарні і на Печатному дворі ([10], с. 562). Никон призначив Славинецького проповідником, відродивши тим самим традицію читання проповідей у церквах, утрачену ще у XV столітті.

“Московський філіал Київської Могилянської академії”

У середині XVII століття в Москві на розі Волхонки й Знаменки (біля цього місця у квітні 1861 р. проїжджала труна з прахом Шевченка дорогою в Україну) стояв будинок друга і радника, дворецького царя Олексія Михайловича боярина **Федора Ртищева** (1626—1673), який став провідником киево-могилянської вченості в Москві. До речі, Рустам Рахматуллін називає будинок Ртищева (не зберігся) знаковим для Москви, що тягнулася до київської вченості. Втім, на думку москвознавця проукраїнська “мізансцена” цього приарбатського куточка збереглася й нині: “*Де стояв дом Ртищева, стоїть інший знак Києва — доходний дім Перцова*, (один із химерних за силуетом та декором московських будинків, побудований у 1905—1907 рр. у стилі модерн на Пречистенській набережній, який, за словами Рахматулліна, уособлює Київську Русь. — В. М.) *і де на висоті Пашкова дома бачимо прощальну фігуру малороса Гоголя*” (йдеться про пам’ятник письменнику на Гоголівському бульварі за два кроки від Культурного центру України в Москві). Рахматуллін вважає, що будинок Перцова було зведено, аби “*Київ починався від воріт Кремля*”.

Сучасний москвознавець **Ніна Молсва** називає Ртищева “російським просвітителем”, і хоча вона навіть не згадує про його зусилля перенести просвіту з Києва до Москви, таки має рацію, бо цей близький до царя державний муж абсолютно правильно обрав орієнтири духовного й культурно-просвітницького розвитку Росії. Здійснюючи свою політику, він навіть ставав на прю з патріархом **Тихоном**, закликаючи його не втручатися в державні справи. Ртищев викликав із України (з Києво-Печерської Лаври, Межигірського та інших монастирів) вчених монахів, поселив їх у заснованому ним 1648 р. Андріївському монастирі (за іншими даними монастир існував уже в 1620-х рр. і був оновлений на кошти Ртищева) на березі Москви-ріки, поблизу Воробйових гір. З українських просвітян Ртищев створив училище (так зване “*Ртищевське вчене братство*”). Це визнано ще в “Історії Росії” **Сергія Соловйова**.

У новітньому московському енциклопедичному виданні читаємо: “*У 1648 р. Андріївський монастир було відновлено, і тут за ініціативою відомого просвітянського діяча Федора Михайловича Ртищева було створено одну з перших у Москві шкіл (Ртищевське братство). Ртищев запросив сюди українських монахів, вони перекладали книги й навчали російське духовенство мовам, граматиці та іншим наукам*” ([11], с. 31).

Рустам Рахматуллін зазначає, що гурток Федора Ртищева був “*московським філіалом Київської Могилянської академії*”. На думку москвознавця, Андріївський братський монастир українські монахи могли навмисне розташувати на подолі Воробйових гір, подібно до того, як у Києво-Братському монастирі було розміщено Києво-Могилянський колегіум. До речі, зв’язок вибраного у Москві місця для монастиря з дорогою на Київ відзначив ще Сергій Соловйов. А Рахматуллін, називаючи Воробйові гори “*підвищеними по-дніпровськи*”, а то й просто “*Київськими горами*”, ставить таке запитання: “*Чи ж випадково Булгаков, який попросився з Москвою (В “Майстері і Маргариті”. — В. М.) з висот Ваганькова і Воробйових гір, був киянином?*”. Для сучасного історика Москви сумнівів немає: “*Могилянський Київ вийшов Андріївським монастирем на Воробйові гори*”. Тепер заглянемо до енциклопедії “Москва” (1980): “*В Андріївському монастирі розміщувалася перша в Москві школа, на чолі якої стояли Є. Славинецький і А. Сатановський. Монахи “Вченого братства” Андріївського монастиря перекладали іноземні книги російською мовою*”. Сучасний москвознавець **Сергій Романюк** зазначає ще й те, що “*за свій рахунок Ртищев відправляв молодих людей для продовження освіти в Київ...*” ([12], с. 457).

До Москви прибували й освічені монахині. Достатньо сказати, що важливий для Росії Саввинський чоловічий монастир, де були патріарші хорони, в середині XVII століття став жіночим під назвою “Ново-Саввинський Київський, що під Дівочим полем”: перші його монахині приїхали з Києва.

Отже, з Києва до Москви переносилася вченість, а з Москви до Києва відправлялися за вченістю. ■

Література

1. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 3. Львів: Світ, 2005.
2. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 1. Львів: Світ, 2002.
3. Москва 850 лет. Т. 2. М.: Московские учебники, 1996.
4. Святитель Петр митрополит всея Руси. СПб.: Метропресс: ООО “Метропресс”, 2014.
5. **Огієнко І.** Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К.: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918.
6. **Рахматуллін Р.** Две Москвы, или Метафизика столицы. М.: АСТ: Олимп, 2009.
7. **Сморгунова Е.М.** Москва москвичей. М.: ОГИ, 2006.
8. **Кушнир А.Г.** Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003.
9. Історія української культури. Т. 3. К.: Наук. думка, 2003.
10. Московская энциклопедия. Т. 1. Лица Москвы. Кн. 1. М.: Изд. центр “Московведение”, 2007.
11. Москва: все православные храмы и часовни. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009.
12. **Романюк С.К.** Москва за Садовым кольцом. М.: АСТ: Астрель, 2007.